

Przemysław Wilczyński

doktor nauk prawnych, Uniwersytet Łódzki
ORCID: 0000-0001-9678-4222

Prawo człowieka do środowiska – uzasadnienie i wyznacznik publicznych praw podmiotowych w sferze prawa ochrony środowiska

Słowa kluczowe: prawo administracyjne, prawo ochrony środowiska, prawa podmiotowe, godność człowieka, prawa człowieka

„Hominum causa omne ius constitutum est”¹.

1. Wprowadzenie

Refleksja naukowa nad zagadnieniem ochrony środowiska, w tym również refleksja podejmowana w doktrynie prawa, koncentrując się na szczegółowych przesłankach ochrony środowiska, abstrahuje często od wartości, które scalałyby partykularne motywy podejmowania działań ochronnych². W efekcie gubi się ona w szczegółach, tracąc przed oczu ostateczny cel ochrony środowiska naturalnego człowieka³. Takiej wizji sprzyja niewątpliwie również postrzeganie ochrony środowiska przez pryzmat licznych publicznych praw podmiotowych skorelowanych ze środowiskiem naturalnym człowieka. Zarówno w literaturze, jak i w judykaturze kwestia ochrony środowiska naturalnego odnoszona bywa co prawda bezpośrednio do prawa człowieka do życia⁴, jednak nierzadko środowisko postrzegane jest tu też jako wartość autonomiczna wobec życia ludzkiego. Konsekwencją tego jest często koncentrowanie się myśli prawniczej na reżimach szczególnych (np. regulacjach

¹ Digesta Iustiniani (D. 1.5.2.).

² Por. J. Boć, E. Samborska-Boć, *Przesłanki ochrony środowiska* [w:] *Ochrona środowiska*, red. J. Boć, Wrocław 2008, s. 57, 59.

³ M. Ozorkowski, *Teologiczne podstawy kultury ekologicznej. Podstawy kultury ekologicznej*, „Zeszyty Naukowe Komitetu Człowiek i Środowisko” 2002/32, s. 43.

⁴ Por. Z. Galicki, *Prawa człowieka i ochrona środowiska* [w:] *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska XXI w.*, red. Z. Galicki, A. Gubrynowicz, Warszawa 2013, s. 24–25.

poszczególnych publicznych praw podmiotowych) i zarazem abstrahowanie od reżimów przewidzianych w odniesieniu do naruszeń podstawowych praw człowieka⁵.

Podstawowe prawa człowieka (w tym prawo do środowiska), bez względu na to, jak są formułowane i jakie jest ich znaczenie w poszczególnych kulturach, mają charakter powszechny, gdyż wynikają z samej natury człowieka⁶. Prawo podmiotowe człowieka do środowiska z natury swej oparte jest zatem w pierwszej kolejności na antropocentrycznej wizji człowieka, a w konsekwencji – również na antropocentrycznej wizji środowiska i antropocentrycznej wizji jego ochrony. W takiej perspektywie środowisko stanowi dobro podstawowe w tym znaczeniu, że bez niego człowiek w ogóle nie mógłby urzeczywistnić moralnego sensu swego człowieczeństwa albo czyniłby to z wielkim trudem. Chronienie tego dobra jest elementem pewnego obiektywnego ładu moralnego, aspektem dobra, które należy czynić⁷.

Na gruncie polskiej ustawy zasadniczej nie istnieje w zasadzie dylemat koncepcji aksjologicznej ochrony środowiska – antropocentrycznej albo biocentrycznej. Struktura aksjologiczna Konstytucji RP⁸, w tym szczególne miejsce przyznane w jej ramach osobie ludzkiej, czyni ochronę środowiska relacyjną wobec godności człowieka⁹. W doktrynie wskazuje się nie od dziś, że człowiek jest jedynym podmiotem i jedynym przedmiotem ochrony środowiska. Jako przedmiot ochrony prawnej jest on chroniony w sposób bezpośredni – celem ochrony jest bezpośrednio życie, zdrowie czy też jakość życia. Jest on również chroniony pośrednio – poprzez ochronę pewnych układów ekologicznych lub poszczególnych wartości środowiska. Jak podkreśla się w doktrynie, pośredniość ta nie przeczy twierdzeniu o jedynym przedmiocie ochrony środowiska, gdyż „jedynie ze względu na istotne dla człowieka wartości biologiczne, ekonomiczne, kulturowe, humanistyczne i poznawcze przedsiębrana jest określona w prawie ochrona”¹⁰.

2. Prawny charakter publicznych praw podmiotowych w sferze prawa ochrony środowiska

Publiczne prawo podmiotowe nie doczekało się, jak na razie, definicji legalnej na gruncie polskiego systemu prawnego. Również w doktrynie brak jest definicji tego rodzaju

⁵ Z. Galicki, *Prawa człowieka...*, s. 31.

⁶ Benedykt XVI, *Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak jest oparcia; Przemówienie wygłoszone po koncercie z okazji 60-lecia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, Watykan, 10.12.2008.

⁷ Por. T. Ślipko, *Problem stabilności prawa naturalnego* [w:] *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999, s. 95–96.

⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

⁹ Nie ma w istocie sprzeczności między dobrem środowiska i dobrem osoby ludzkiej. Dobro środowiska służy dobru człowieka. W perspektywie treści art. 30 Konstytucji RP przyjęć należy jednak zasadę *in dubio pro vita humana*. Inaczej B. Rakoczy, *Aksjologiczne problemy prawa ochrony środowiska*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2021/28, s. 285.

¹⁰ J. Boć, E. Samborska-Boć, *Interes jednostki w prawie ochrony środowiska* [w:] J. Boć, K. Nowacki, E. Samborska-Boć, *Ochrona środowiska*, Wrocław 2008, s. 331–332.

praw, która zyskałyby szersze uznanie. Niemniej brak jest też sporów co do istotnych cech publicznych praw podmiotowych. Publiczne prawa podmiotowe stanowią kategorię praw podmiotowych, o ile jednak prawa podmiotowe mogą być wyłącznie konsekwencją praw naturalnych, o tyle w przypadku publicznych praw podmiotowych są one zawsze konsekwencją prawa pozytywnego – przedmiotowego porządku prawnego. Prawo takie istnieje wyłącznie wówczas, gdy i o ile obowiązuje norma prawa *explicite* lub *implicite* zawierająca prawo podmiotowe publiczne¹¹. W przeciwieństwie do konstrukcji uniwersalnego prawa podmiotowego, stanowiącego kategorię praworządności materialnej, konstrukcja publicznego prawa podmiotowego do środowiska jest co do zasady kategorią praworządności formalnej. Stanisław Kasznica prawem publicznym określał „taką sytuację jednostki, w której posiada ona na normie prawnej opartą możliwość żądania czegoś od państwa czy innego związku publiczno-prawnego, o ile zachodzą warunki w tejże normie określone”¹². Współcześnie przez publiczne prawo podmiotowe rozumie się np. pochodną i prostą sytuację prawną podmiotu tego prawa, pozwalającą na skuteczne kierowanie żądania ściśle określonego zachowania do objętego tą sytuacją prawną innego – zbiorowego – podmiotu publicznego prawa podmiotowego¹³. W kontekście zagadnienia publicznych praw podmiotowych w prawie ochrony środowiska warto podkreślić, że konstrukcja publicznego prawa podmiotowego nie wyklucza dyskrecjonalności administracji publicznej w ramach kompetencji związanej z jego dochodzeniem¹⁴. Powszechnie wskazywaną w doktrynie gwarancją publicznego prawa podmiotowego jest możliwość złożenia skargi do sądu administracyjnego celem jego ochrony¹⁵.

Publiczne prawa podmiotowe na gruncie prawa ochrony środowiska nie wykazują, jak się wydaje, szczególnych cech, które odróżniałyby je od analogicznych praw w innych obszarach prawa administracyjnego¹⁶. Jest to zwykle tylko środek, a często tylko jeden z wielu środków, realizacji jakiegoś dobra podstawowego należnego człowiekowi¹⁷. W tym sensie też publiczne prawo podmiotowe postrzegać można jako narzędzie czy drogę realizacji praw podmiotowych, które ze swej istoty – jako bezpośrednio zakorzenione w wartościach podstawowych – mają zwykle szerszy zakres. Doniosłość tych ostatnich w systemie prawnym oraz – co ważne – wysoki stopień stałości czyni je swoistymi matrycami dla stosunkowo dynamicznych, dostosowanych do potrzeb danego miejsca i czasu publicznych praw podmiotowych.

¹¹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe publiczne* [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 1, Instytucje prawa administracyjnego, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2010, s. 323.

¹² S. Kasznica, *Polskie prawo administracyjne. Pojęcia i instytucje zasadnicze*, Poznań 1947, s. 142.

¹³ W. Jakimowicz, *Publiczne prawa podmiotowe*, Kraków 2002, s. 174. Por. I. Skrzydło-Niżnik, *Ochrona publicznych praw podmiotowych obywateli a instytucja Naczelnego Sądu Administracyjnego*, „Casus” 1997/5, s. 13.

¹⁴ Inaczej M. Maciołek, *O publicznym prawie podmiotowym*, „Samorząd Terytorialny” 1992/1–2, s. 11.

¹⁵ Por. J. Boć, A. Błaś, *Publiczne prawa podmiotowe* [w:] *Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 2010, s. 505.

¹⁶ Szerzej J. Trzewik, *Publiczne prawa podmiotowe jednostki a system prawa ochrony środowiska*, Lublin 2016, s. 91 i n.

¹⁷ Por. M. Piechowiak, *Pojęcie praw człowieka* [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 30–31.

3. Relatywność publicznych praw podmiotowych w sferze prawa ochrony środowiska wobec praw podstawowych

Publiczne prawa podmiotowe nie zawsze mają łatwo identyfikowalny fundament aksjologiczny. Pozytywnoprawna konstrukcja publicznego prawa podmiotowego sprzyja oderwaniu takiego prawa od jego teleologicznego uzasadnienia i w konsekwencji od aksjologicznego fundamentu systemu prawa. Nie zawsze wywodzone może być ono zatem z określonego prawa podmiotowego. Brak jednoznacznego odniesienia do wartości podstawowych zawsze będzie rodzić niebezpieczeństwo oderwania go od dobra, któremu winno służyć¹⁸. Formalnoprawne postrzeganie takiego prawa – jedynie przez pryzmat uzasadnienia norm tworzących jego konstrukcję (konstytuujących roszczenie publicznoprawne) może sprawić, że utraci ono swe humanitarne uzasadnienie i stanie się jedynie pozbawioną swego aksjologicznego sensu konstrukcją prawną¹⁹. Publiczne prawo podmiotowe powinno być zatem zawsze postrzegane w perspektywie uniwersalnego prawa podmiotowego człowieka, gdyż tylko tak da się uniknąć niebezpieczeństwa jego dehumanizacji²⁰. Najlepiej skonstruowane publiczne prawo podmiotowe może się przecież okazać niedoskonałe, a nawet niegodziwe, jeśli nie zostanie oparte na uwzględniającym godność człowieka oraz koncepcję dobra wspólnego fundamencie aksjologicznym²¹.

Wypowiadając się na temat „pozytywizacji” praw natury, Franciszek Longchamps de Bérrier pisał o osłabieniu ich jako skutku tego procesu. Jego zdaniem prawa człowieka przestały być postulatami filozofii, a stały się zasadami ustawodawstwa²². Trudno nie zgodzić się z tym poglądem przy założeniu całkowitej pozytywizacji systemu prawnego. W przypadku pozostawienia przez twórców systemu pozytywnego prawa „furtki” do świata wartości prawa naturalnego i zakorzenienia systemu prawa w wartości transcendentnej, jaką w przypadku systemu prawa polskiego jest deklarowana w art. 30 Konstytucji RP przyrodzona godność człowieka – sytuacja zmienia się diametralnie. W obszarze stosowania prawa co do zasady, a bezwzględnie w przypadku stosowania prawa przez administrację publiczną oraz sądy administracyjne, głównym przedmiotem dociekań – jak być może ująłby to dzisiaj F. Longchamps de Bérrier – będzie niewątpliwie „poprawna budowa praw jednostki wobec

¹⁸ W literaturze w różnorodnych kontekstach podkreśla się niebezpieczeństwo, jakie niesie za sobą rozłam prawa i moralności, w tym oderwanie prawa od wartości podstawowych czy abstrahowanie prawa od doniosłości indywidualnych osądów moralnych. Por. np. Ch. Delsol, *Nienawiść do świata. Totalitaryzmy i ponowoczesność*, tłum. M. Chojnacki, Warszawa 2017, s. 236–238.

¹⁹ Por. M. Błachut, *Kryzys idei neutralności moralnej prawa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 4078, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021/43(4), s. 361.

²⁰ Niezależnie od dehumanizacji, która na gruncie publicznych praw podmiotowych dotyczyć może prawa podmiotowego, problemem może być również depersonalizacja człowieka. Por. J. Blicharz, *Niepomijalność podmiotowości człowieka i niepomijalność misji administracji publicznej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 4001, „Prawo” 2020/331, s. 28.

²¹ Por. J. Raz, *Autorytet prawa. Eseje o prawie i moralności*, tłum. P. Maciejko, wstęp: J. Kochanowski, N.E. Simmonds, Warszawa 2000, s. 211.

²² Por. F. Longchamps de Bérrier, *Z rodowodu prawa podmiotowego* [w:] *Franciszek Longchamps de Bérrier. Pisma wybrane z lat 1934–1970*, wybór i wstęp Z. Kmiecik, Warszawa 2019, s. 154.

władzy na gruncie prawa pozytywnego²³ – w tym budowa publicznych praw podmiotowych. Jednak w zakresie procesów ustawodawczych przedmiotem „dociekań” powinny być prawa (w tym prawa podmiotowe) konstruowane nie tylko w relacji do systemu wartości i zasad poddanych pozytywizacji, ale również w oparciu o wskazany w Konstytucji RP system prawa naturalnego – antropocentryczny, skupiony wokół przyrodzonej godności człowieka, traktowanej przez twórców polskiej ustawy zasadniczej jako źródło wszelkich wolności i praw w ich osobowym oraz wspólnotowym wymiarze – w tym takich wartości jak dobro wspólne czy solidaryzm społeczny. W tym kontekście prawa człowieka w systemie prawa polskiego, zyskawszy swój pozytywnoprawny wymiar, nie przestały być „postulatami filozofii” – zachowały swoją transcendentną uniwersalność, pozostając księgą nieustannych poszukiwań dobra i prawdy w zmieniającym się świecie.

W doktrynie prawa administracyjnego w różnych sytuacjach podkreśla się konieczność postrzegania aksjologicznego uzasadnienia norm prawnych (również w odniesieniu do norm prawa ochrony środowiska)²⁴. Wyłączna kompetencja w tym zakresie powinna należeć do ustawodawcy. Przemawia za tym już choćby argument natury ustrojowej. Rzeczpospolita Polska jest państwem demokratycznym, w którym suwerenna władza należy do narodu. Uznanie kompetencji podmiotów administracji publicznej czy sądów administracyjnych do samodzielnej, wiążącej podmioty spoza systemu organów władzy publicznej, oceny aksjologii norm prawa administracyjnego stanowiłoby nie tylko nielegalny akt organów władzy publicznej²⁵, ale wprost – naruszenie zasady zwierzchnictwa narodu wyrażonej w art. 4 ust. 1 Konstytucji RP. Trudno byłoby uzasadnić stosowanie w tym zakresie zasady *voces non numerantur, sed ponderantur*. W związku z tym należy w pełni podzielić pogląd, że normatywizacja wartości w prawie powinna być szczególnie chroniona przed zagrożeniami charakterystycznymi dla „inflacji prawa”²⁶. Na tym tle nie może dziwić postulat, by proces stanowienia uprawnień administracyjnoprawnych, w tym kształtowania publicznych praw podmiotowych, uwzględniał bezpośrednią relację takich regulacji z prawami podmiotowymi człowieka. W ten sposób kreowany byłby postulowany wyżej kontekst aksjologiczny regulacji publicznych praw podmiotowych, stosowanych w procesach administrowania oraz badanych w procesach kontroli sądowoadministracyjnej. Skłonność do autonomizacji publicznych praw podmiotowych względem aksjologii systemu prawa, jakkolwiek mogąca stanowić wyraz np. impulsywności prawodawcy reagującego na konkretny problem w sposób abstrahujący od wartości systemu, może znajdować swe źródło również w szerszym zjawisku współczesnych nam czasów, określanym przez Chantal Delsol mianem buntu przeciw zakorzenieniu²⁷. Niezależnie jednak od przyczyn takiego stanu, efektem takich aktów prawotwórczych może być niebezpieczna dla człowieka relatywizacja wartości podstawowych.

²³ F. Longchamps de Brier, *Z rodowodu prawa...*, s. 155.

²⁴ Np. B. Rakoczy, *Aksjologiczne problemy...*, s. 272–273.

²⁵ Por. M. Gulczyński, *Zasada zwierzchnictwa narodu* [w:] *Zasady podstawowe polskiej Konstytucji*, red. W. Sokolewicz, Warszawa 1998, s. 106.

²⁶ M. Gulczyński, *Zasada zwierzchnictwa...*, s. 38.

²⁷ Ch. Delsol, *Czym jest człowiek? Kurs antropologii dla niewtajemniczonych*, tłum. M. Kowalska, Kraków 2011, s. 218–221.

4. Uwagi końcowe

Zakotwiczenie publicznych praw podmiotowych w prawie podmiotowym człowieka do środowiska, tworząc względną jedność aksjologiczną, służyć będzie niewątpliwie zasadzie zaufania obywateli do państwa. Publiczne prawa podmiotowe do środowiska w zakresie zarówno swej treści, jak i praktyki ich dochodzenia stanowić będą spójny i sprawiedliwy efekt oddziaływania na procesy stanowienia i stosowania prawa uniwersalnego – podmiotowego prawa człowieka do środowiska²⁸. Sytuacja taka powinna pozwolić również w szerszym zakresie uwzględniać w prawie ochrony środowiska tzw. osierocone interesy, rozumiane jako zespół problemów, które ze względu na dobro wspólne powinny być reprezentowane w różnych procesach decyzyjnych w ramach administracji publicznej, a które nie mają w prawie pozytywnym należytej reprezentacji²⁹ – nie są np. ujęte w postaci publicznego prawa podmiotowego. Świadomość relacji pomiędzy publicznym prawem podmiotowym a prawem podmiotowym człowieka z jednej strony zapobiega oderwaniu publicznych praw podmiotowych od ich źródła, konstytuując niejednokrotnie ich kontekst aksjologiczny; z drugiej strony może również skutkować stworzeniem mechanizmów „personifikacji” praw człowieka, których efektem byłoby wchodzenie szeroko rozumianego państwa w obszary braku uprawnień osób i ich wspólnot – pośrednio poprzez tworzenie warunków do pojawienia się uprawnień pozytywnoprawnych bądź bezpośrednio poprzez tworzenie prawa pozytywnego (w tym publicznych praw podmiotowych m.in. w zakresie ochrony środowiska)³⁰.

Dobro i słuszność materialnego prawa administracyjnego powinny być podstawowym probierzem meritum tego prawa³¹. Jeśli przyjąć, że istotą prawa jest niesienie dobra: to należy podzielić pogląd, że samo ustanowienie prawa (nie wspominając już o aktach jego stosowania) w gruncie rzeczy nie stanowi istoty prawa i nie daje mocy prawnej, gdyż ta „płynie z dobra, które dla prawa jest celem, racją obowiązywania i do realizowania którego to prawo zobowiązuje w takich okolicznościach”³². W tym sensie trudno zaakceptować sytuację, w której uprawnienie administracyjnoprawne o charakterze publicznego prawa podmiotowego nie ma dostatecznego fundamentu aksjologicznego, który w dodatku byłby stosunkowo czytelny. Oparcie systemu publicznych praw podmiotowych do środowiska na prawie człowieka do środowiska powinno chronić również przed odbiegającą od

²⁸ Wyrok SN z 28.11.1990 r., III ARN 28/90, LEX nr 10780.

²⁹ Por.: I. Lipowicz, *Dylematy badawcze nauki prawa administracyjnego* [w:] *Gospodarka – Administracja – Samorząd terytorialny. Praca poświęcona 45-leciu pracy twórczej Profesor Teresy Rabskiej*, red. H. Olszewski, B. Popowska, Poznań 1997, s. 262; M. Piechowiak, *Pojęcie praw...*, s. 30–31.

³⁰ Por. W. Szymczak, *Personifikacja praw i uniwersalizm obowiązków. O prawach człowieka w społeczeństwie obywatelskim* [w:] *Godność osoby ludzkiej w społeczeństwie i gospodarce. Księga pamiątkowa ku czci śp. Księdza Profesora Franciszka J. Mazurka*, red. S. Fel, M. Wódka, Lublin 2014, s. 396.

³¹ Z. Duniewska, *W kwestii roli i celów materialnego prawa administracyjnego* [w:] *Studia z prawa administracyjnego i nauki administracji. Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. zw. dr. hab. Janowi Szreniawskiemu*, red. Z. Czarnik, Z. Niewiadomski, J. Połuszny, J. Stelmasiak, Przemyśl–Rzeszów 2011, s. 175.

³² A.M. Krapiec, *Konstytucja bez Boga jest przeciw człowiekowi* [w:] *By ocalić suwerenność*, red. A. Grzebalski, S.M. Szańca, Toruń 1997, s. 8.

istoty tego prawa instrumentalizacją materialnego prawa administracyjnego. Jakkolwiek w perspektywie politycznych funkcji administracji publicznej trudno założyć eliminację sytuacji instrumentalizacji prawa administracyjnego (na etapie zarówno jego stanowienia, jak i stosowania), to jednak perspektywa oparta na odniesieniu do uniwersalnego prawa człowieka, jak można sądzić, daje większą szansę, że instrumentalizacja ta będzie się dokonywać w ramach rozsądnej, spójnej i systemowej troski o dobro wspólne.

Należy raz jeszcze podkreślić, że w prowadzonych na płaszczyźnie *de lege lata* badaniach odnoszących się do regulacji polskiego systemu prawnego kwestia personalistycznej, opartej na przyrodzonej godności człowieka wizji podmiotu praw, kwestia otwarcia na prawo naturalne, a w tym kwestia źródeł i treści praw podstawowych czy też – w kontekście niniejszych rozważań – kwestia antropocentrycznej wizji ochrony środowiska, nie znajdują się w obszarze wyborów wartości, poglądów czy stanowisk. Regulacja polskiej ustawy zasadniczej nie pozostawia w tym zakresie wątpliwości. Rolą nauki, w tym nauki prawa, jest poszukiwanie prawdy i cnoty. Dobrze jest jednak czynić to, zachowawszy zasadę *veritas est adaequatio rei et intellectus*. Podmiotowe prawo człowieka do środowiska jako prawo osadzone w prawie naturalnym wyznacza podstawową zasadę, na której oparte powinny być wszelkie publiczne prawa podmiotowe do środowiska – zawsze relatywne do człowieka i czynienia dobra³³. Tak ujmowane prawo traktować można w kategoriach „*ius*”, zaś publiczne prawa podmiotowe do środowiska zaliczyć należałoby do uprawnień wypływających z „*lex*”³⁴. Zadaniem prawodawcy jest odczytywanie dobra z „*ius*” i ujmowanie go w „*lex*”, w tym konstruowanie w ten sposób publicznych praw podmiotowych.

Abstract

Human right to the environment – justification and determinant of public subjective rights in the sphere of environmental protection law

Dr Przemysław Wilczyński – University of Lodz

ORCID: 0000-0001-9678-4222

The considerations present the issues of the axiological context of public subjective rights in the sphere of environmental protection law. They indicated and justified the need to base the construction of the public entity on the foundation of basic values by establishing its relativity to the subjective – universal human right to the environment.

Keywords: *administrative law, environmental law, subjective rights, human dignity, human rights*

³³ Por. P. Korzeniowski, *Zasady prawa ochrony środowiska*, Łódź 2010, s. 23.

³⁴ A.M. Krapiec, *Konstytucja bez Boga...*, s. 7.

Bibliografia / References

- Benedykt XVI, *Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak jest oparcia; Przemówienie wygłoszone po koncercie z okazji 60-lecia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, Watykan, 10.12.2008
- Blicharz J., *Niepomijalność podmiotowości człowieka i niepomijalność misji administracji publicznej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 4001, „Prawo” 2020/331
- Błachut M., *Kryzys idei neutralności moralnej prawa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 4078, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2021/43(4)
- Boć J., Błaś A., *Publiczne prawa podmiotowe* [w:] *Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 2010
- Boć J., Samborska-Boć E., *Interes jednostki w prawie ochrony środowiska* [w:] J. Boć, K. Nowacki, E. Samborska-Boć, *Ochrona środowiska*, Wrocław 2008
- Boć J., Samborska-Boć E., *Przesłanki ochrony środowiska* [w:] *Ochrona środowiska*, red. J. Boć, Wrocław 2008
- Delsol Ch., *Czym jest człowiek? Kurs antropologii dla niewtajemniczonych*, tłum. M. Kowalska, Kraków 2011
- Delsol Ch., *Nienawiść do świata. Totalitaryzmy i ponowoczesność*, tłum. M. Chojnacki, Warszawa 2017
- Duniewska Z., *W kwestii roli i celów materialnego prawa administracyjnego* [w:] *Studia z prawa administracyjnego i nauki administracji. Księga Jubileuszowa dedykowana Prof. zw. dr. hab. Janowi Szreniawskiemu*, red. Z. Czarnik, Z. Niewiadomski, J. Połuszny, J. Stelmasiak, Przemysł–Rzeszów 2011
- Galicki Z., *Prawa człowieka i ochrona środowiska* [w:] *Międzynarodowe prawo ochrony środowiska XXI w.*, red. Z. Galicki, A. Gubrynowicz, Warszawa 2013
- Gulczyński M., *Zasada zwierzchnictwa narodu* [w:] *Zasady podstawowe polskiej Konstytucji*, red. W. Sokolewicz, Warszawa 1998
- Jakimowicz W., *Publiczne prawa podmiotowe*, Kraków 2002
- Kasznica S., *Polskie prawo administracyjne. Pojęcia i instytucje zasadnicze*, Poznań 1947
- Korzeniowski P., *Zasady prawa ochrony środowiska*, Łódź 2010
- Krąpiec A.M., *Konstytucja bez Boga jest przeciw człowiekowi* [w:] *By ocalić suwerenność*, red. A. Grzebalski, S.M. Szańca, Toruń 1997
- Lipowicz I., *Dylematy badawcze nauki prawa administracyjnego* [w:] *Gospodarka – Administracja – Samorząd terytorialny. Praca poświęcona 45-leciu pracy twórczej Profesor Teresy Rabskiej*, red. H. Olszewski, B. Popowska, Poznań 1997
- Longchamps de Bérier F., *Z rodowodu prawa podmiotowego* [w:] *Franciszek Longchamps de Bérier. Pisma wybrane z lat 1934–1970*, wybór i wstęp Z. Kmiecik, Warszawa 2019
- Maciołek M., *O publicznym prawie podmiotowym*, „Samorząd Terytorialny” 1992/1–2
- Ozorkowski M., *Teologiczne podstawy kultury ekologicznej. Podstawy kultury ekologicznej*, „Zeszyty Naukowe Komitetu Człowiek i Środowisko” 2002/32
- Piechowiak M., *Pojęcie praw człowieka* [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997
- Rakoczy B., *Aksjologiczne problemy prawa ochrony środowiska*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2021/28
- Raz J., *Autorytet prawa. Eseje o prawie i moralności*, tłum. P. Maciejko, wstęp: J. Kochanowski, N.E. Simmonds, Warszawa 2000
- Skrzydło-Niżnik I., *Ochrona publicznych praw podmiotowych obywateli a instytucja Naczelnego Sądu Administracyjnego*, „Casus” 1997/5

- Szymczak W., *Personifikacja praw i uniwersalizm obowiązków. O prawach człowieka w społeczeństwie obywatelskim* [w:] *Godność osoby ludzkiej w społeczeństwie i gospodarce. Księga pamiątkowa ku czci śp. Księdza Profesora Franciszka J. Mazurka*, red. S. Fel, M. Wódka, Lublin 2014
- Ślipko T., *Problem stabilności prawa naturalnego* [w:] *Powrót do prawa ponadustawowego*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 1999
- Trzewik J., *Publiczne prawa podmiotowe jednostki a system prawa ochrony środowiska*, Lublin 2016
- Wróbel A., *Prawo podmiotowe publiczne* [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 1, *Instytucje prawa administracyjnego*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2010